

MODEST PETROVIČ MUSORGIJ

BORIS GODUNOV

STÁTNÍ DIVADLO V OSTRAVĚ

Opera Státního divadla v Ostravě, laureát státní ceny

Premiéra 7. února 1959 v divadle Zdeňka Nejedlého

MODEST PETROVIČ MUSORGSKIJ

BORIS GODUNOV

Hudební drama na báseň A. S. Puškina

Dirigent: Bohumil Gregor
Sbormistr: Jiří R. Míša
Choreograf: Emerich Gabzdyl

Režie: Ilja Hylas
Scéna: Květoslav Bubeník j. h.
Kostýmy: Helena Müllerová j. h.

V hlavní úloze: ruský lid	Sbor opery SDO
Car Boris Godunov	Jiří Herold
	Dalibor Jedlička
Fjodor	Dagmar Průšová
Xenie jeho děti	Marie Burešová
	Věra Heroldová
Chůva	Helena Zemanová
Kníže Vasilij Ivanovič Šujskij	Lubomír Procházka
Andrej Ščelkalov	Josef Heriban j. h.
	Rudolf Kasl
Pimen, mnich	Karel Průša
Grigorij Otrepěv, později Samozvanec	Jaroslav Kachel
Marina Mníšková	Ludmila Komancová, nositelka vyznamenání »Za vynikající práci«
Varlaam } toulaví mniši	Richard Novák
Misail }	Jaroslav Deršák
Jurodivý	Jiří Pavlíček
Šenkýřka	Alice Spohrová
Strážný Nikitič	Rudolf Jusa
Osobní bojar	Ladislav Stankovič
Bojar Chruščov	Josef Heriban j. h.
Jezuita Černikovskij	Miloslav Nekvasil
Jezuita Levickij	Radoslav Svozil
Strážník	Radoslav Svozil

Děje se v letech 1598—1605

Inspicient: Karel Štverák

Text sleduje: Anna Kubínová

Asistent režie: M. Nekvasil

Kostýmy zhotovily dílny SDO pod dozorem J. Stejskala

Dekorace zhotovily dílny SDO pod dozorem J. Obšila

Vlásenky zhotovil M. Štátný se svým kolektivem

Štítí: J. Kacar s kolektivem

Scénu staví: K. Olchava se svým kolektivem

Rekvizity: L. Zuzánek

Hlavní přestávka po 2. a 5. obraze

Podobizna skladatele
od I. J. Repina

M. P. MUSORGSKIJ:

»V minulosti najít přítomnost — to jest můj úkol!«

»Chápu lid jako jedinou osobnost odůševnělou jedinou myšlenkou. Toť můj problém, snažím se jej řešit v opeře. A jak ohromné je bohatství lidové řeči pro hudební typ. Jak nevyčerpatelná ruda — stačí, abys vyhmátl vše skutečné v životě ruského lidu! Proto jsi-li opravdovým umělcem, jdi, kopej a rubej, rozjásáš se a dožiješ se velké radosti.«

* * *

»Lid bych chtěl udělat. Spím — a vidím ho. Jím — a vzpomínám naň, piji — a zjevuje se mi lid. Lid je jediný, je jednotný, veliký — je neličený a bez falešného lesku.«

Modest Petrovič Musorgskij (1839 - 1881)

Dětská léta prožil na vsi, kde se sblížil s životem lidu. Ačkoli pocházel ze zámožné rodiny, kamarádil se s nevolnickými dětmi. Tyto první dojmy měly vliv na tvůrčí činnost budoucího skladatele. Jeho hudební talent se projevil záhy — již v devíti letech ovládal výborně hru na klavír. Na otcovo přání se věnoval důstojnické dráze. Převrat v jeho životě nastal vstupem do balakirevského kroužku, známého v dějinách ruského umění pod názvem »mohutná hrstka«; soustřeďovala se tu kolem Balakireva skupina mladých umělců: Kjuj, Rimskij-Korsakov, Borodin, Stasov a Musorgskij. Právě v tomto kroužku vyrostl a vyspěl Musorgského talent.

Musorgskij byl sice pracovitý, ale v práci neukázněný a podléhající často náladám. Největším nepřítelem jeho talentu byl alkohol, kterému propadal stále více. Proto mnoho zamýšlených velkých děl nedokončil — jako např. opery »Salambo«, »Ženitba« (podle Gogola), »Chovanština« a »Soročinský jarmark« (rovněž podle Gogola). Ale i v drobných klavírních skladbách projevila se Musorgskij jako pozoruhodný realistický umělec. Vrcholným jeho dílem je opera »Boris Godunov« a po ní následující cyklus klavírních skladeb, známý u nás pod názvem »Kartinky« nebo »Obrázky z výstavy«.

Času, kdy Musorgskij tvořil s jasnou hlavou, bylo v posledních letech života stále méně. Ale i v té době zůstal výtečným klavíristou. Roku 1881 byl již hotovou lidskou troskou: namáhavě se pohyboval, oči se mu chorobně leskly, plnovous a vlasy měl v nepořádku, oděv ošumělý. Nakonec musil být převezen do nemocnice, kam byl přijat z milosti jako důstojnický sluha, protože to byla vojenská nemocnice. Tak tragicky zahynul geniální ruský skladatel — ve dvacet čtyřech letech!

Rusko na přelomu 16. a 17. století

Po smrti cara Ivana IV. Hrozného (r. 1584) nastoupil na trůn jeho syn Fjodor. Ve skutečnosti však za něho vládl švagr Boris Godunov. Tento bojar tatarského původu se narodil pravděpodobně r. 1551. Ve dvorských službách byl již od svých devatenácti let. Povznesl se zvláště sňatkem s dcerou předního carova milce. O jeho oblíbě svědčí mimo jiné i to, že r. 1580 ustanovil car Ivan IV. sestru Borise Godunova chotí svého syna Fjodora a že samotného Godunova jmenoval ve své závěti členem pětčlenné dumy, která měla vládnout za slabomyslného Fjodora. Třebaže byl Boris Godunov mimořádně ctižadostivý, měl všechny schopnosti vládce a vojevůdce. Roku 1591 zemřel Fjodorův bratr — devítiletý Dimitrij, žijící s matkou mimo dvůr — v Ugliči. Podle oficiálních zpráv zahynul nešťastnou náhodou, zraniv se nožem při záchvatu padoucnice. V lidu

se však udržovala pověst, že byl zavražděn na tajný rozkaz Borise Godunova. V lednu 1598 zemřel sám car Fjodor, jímž vymřela panující větev Rurikovců. Boris se tehdy zdržoval v Novoděvičském klášteře u své ovdovělé sestry. Teprve po důrazném naléhání přijal volbu — 27. února 1598. Tady počíná vlastní děj Musorgského opery. 1. září se konala korunovace. Jeho vlastní panování (1598—1605) nebylo tak slavné jako předešlé. Nebyl oblíben u bojarů, ani u lidu; svým zákazem stěhování sedláků položil základy k robotě. Brzy mu vyvstal nepřítel, proti němuž byl bezmocný: hlad a mor. V letech 1601—1603 zachvátila Rusko neúroda. Marně se Boris snažil zmírnit hlad tím, že rozdával bezplatně chléb ze státních zásob — marně podnikal velké stavby, aby poskytl práci hladovějícímu lidu. Na venkově se tvořily lupičské tlupy, vykrádající velkostatky bojarů i obchodní skladiště ve městech. Čím dál, tím více vzrůstal odpor lidu proti carovi. Roku 1604 vyvstal v Polsku mladý mnich Grigorij Otrepěv, který se prohlásil za pravého cara, neboť prý byl před třinácti lety zavražděn místo Dimitrije popův syn. Samozvanec upoutal

na sebe pozornost polských velmožů, kteří chtěli těžit ze zmatků v Rusku. Přestoupil na katolictví a dosáhl toho, že vévoda Mnišek mu slíbil za ženu svou dceru Marinu. Lžidimitrij I. táhl s vojskem do Ruska, jehož hranice překročil v říjnu 1604. Boris Godunov, který zpočátku zadržoval jeho postup, zemřel v dubnu 1605. Téhož roku byl Lžidimitrij dosazen na trůn. Při svém pochodu na Moskvu setkal se u města Kromy se vzbouřivším se lidem. Zde končí děj Musorgského opery.

Předchůdci Puškina a Musorgského

Za »smutného času« panování Borise Godunova žili v Rusku mnozí cizí kupci, řemeslníci, vojáci. A ti po návratu do vlasti vyprávěli o událostech, jichž byli

svědky. Tak se již počátkem 17. století objevila v Itálii, Francii, Anglii i ve Španělsku celá řada knížek, líčících život tehdejšího Ruska. Za první nám známou snahu zdramatizovat osudy Borise Godunova a Lžidimitrije I. můžeme považovat hru významného španělského básníka Lope de Vegy; jeho dílo »Veliký kníže moskevský« nemá však valnou hodnotu uměleckou ani myšlenkovou, neboť básník posuzoval historii očima jezuitů. Z první poloviny 17. století pochází i hra anglického dramatika Johna Fletchera »Věrný poddaný«. Živý zájem západoevropských literátů o toto dramatické údobí ruských dějin trval po celé 17. i 18. století. Vznikla nepřehledná řada básní, románů a dramát, pro dnešek většinou bezvýznamných. Za zvláštní zmínku stojí pouze nedokončená hra »Dimitrij aneb Moskevská krvavá svatba« od velkého německého básníka Fr. Schillera — z počátku 19. století. V té době již ochabl zájem o tento námět. A právě 19. století vydalo dvě nejlepší díla, zrozená na domácí půdě: Puškinovu tragédii a Musorgského operu.

Musorgského opera „Boris Godunov“

Musorgskij chtěl původně napsat z ruských dějin trilogii: »Borise Godunova« - »Chovanštinu« - »Pugačevštinu«. Zůstalo však jen při díle prvním a nedokončeném druhém, jež jsou vlastně postupnými fázemi uskutečňování téže myšlenky.

Společenské otřesy Ruska na přelomu 16. a 17. století nadchly skladatele především proto, že odpovídaly událostem jeho doby — zvláště rostoucí vlně sel-
ských bouří. Stejně jako Puškinovi, i Musorgskému šlo především o přenesení minulosti do přítomnosti. Skladatel znal Puškinovu tragédii již dávno a vzrušovala ho stejně jako ostatní díla velkého ruského básníka. Teprve však na podzim 1868, kdy mu ji jako námět pro operu doporučil profesor ruské literatury Nikolskij, přečetl ji novými očima. Pochopil, že právě toto dílo plně odpovídá všem jeho požadavkům. Nutno si uvědomit, že v té době byl Musorgskij bytostně spojen s »mohutnou hrstkou«, jejíž členové vášnivě bojovali za realistické umění, proniknuté pokrokovými demokratickými ideály. Třebaže se Puškinova tragédie zrodila z bouřlivé doby před děkabristickým povstáním, byla její myšlenka živá i v období, kdy se Musorgskij chystal psát svou operu. Vždyť v Rusku v šedesátých letech minulého století byla nejrevolučnější myšlenkou idea nevolnické revoluce.

Musorgskij — stejně jako Puškin — přistupoval k historické látce nikoli jako k obrazu dávno zašlých dějů, nýbrž jako k námětu živému a potřebnému pro současnost. Již dlouho vábila Musorgského myšlenka oživit v opeře bouřlivý čas, kdy lid povstal proti svým utlačovatelům. Kromě toho však skladatele lákala postava zločinného cara Borise. Svou práci na opeře započal v říjnu 1868. Třebaže strávil mnoho času v zaměstnání, pracoval s takovým nadšením a tak intenzivně, že »Boris Godunov« dokončil již v létě 1870. Libreto si vytvořil — jako obvykle — sám. První verzi opery, která se dělila do sedmi obrazů a končila Borisovou smrtí, předložil vedení Mariinského divadla. Posuzovala ji osmičlenná komise, v níž byl pouze jediný Rus a pouze jediný skutečně vzdělaný muzikant: český dirigent E. Nápravník. Komise operu zamítla s odůvodněním, že v ní chybí velká ženská postava a že sbory převládají nad áriemi. Musorgskij byl tímto odmítnutím silně rozrušen a uražen. Nakonec se přece jen rozhodl k přepracování »Borise Godunova«. Na jaře 1872 dokončil druhou verzi opery, obsahující 9 obrazů; její nejzávažnější změnou bylo doplnění o polský akt a zvláště o obraz »Pod Kromami«, jímž opera končila. Tato úprava podtrhla revoluční obsah díla.

Musorgskij byl často obviňován, že zkomolil Puškinovu tragédii. Tato nespravedlivá výtka však svědčí nejen o naprostém nepochopení Musorgského opery, nýbrž i o nepochopení Puškinovy předlohy. Obrovský význam opery »Boris Godunov« je mimo jiné i v tom, že skladatel ve svém díle prvý odhalil smysl Puškinovy tragédie: konflikt mezi carskou mocí a lidem. Stejně jako Puškin, i Musorgskij zesiluje tragickou srážku těchto dvou sil vnitřním dramatem zločinného cara. Protože však hlavním výrazovým prostředkem u Puškina je slovo a u Musorgského hudba, jsou rozdíly mezi oběma díly pochopitelné. Puškinova tragédie se skládá z třidvaceti krátkých výjevů. Musorgskij musil celou řadu scén pomínout, některé spojit v jeden obraz a jiné pozměnit; rovněž mnoho postav musil vyškrtnout.

Není divu, že revolučnost opery vzbuzovala u divadelních ředitelů strach i odpor. Přece jen na zásah herců petrohradského Mariinského divadla konala se v lednu 1874 premiéra »Borise Godunova«, která skončila triumfem. Praha se poprvé seznámila s Musorgského operou v listopadu 1910 — zásluhou K. Kovařovice. Historickým zůstane i poslední pražské nastudování »Borise Godunova« z února 1954, vytvořené za spolupráce režiséra Velkého divadla v Moskvě N. S. Dombrovského, národního umělce Zd. Chalabaly a výtvarníka J. Svobody.

Obsah opery

PROLOG

1. obraz:

Nevelká orchestrální předehra, naplněná duchem národní písňové tvorby, uvádí diváka do doby na přelomu 16. a 17. století.

Opona se zvedá. U Novověvičského kláštera se shromažďuje lid, poháněný strážníky. Prosí bojara Borise Godunova, aby přijal volbu za panovníka říše. Tato volba byla již určena Zemským sněmem. Boris, ukrytý v klášteře, oddaluje svůj souhlas, aby se vyvaroval podezření, že chce uchvátit moc v zemi. Lid nařiká pod ranami obušků: »Ach, proč jen opouštíš své dívky, tatičku...« Po odchodu strážníků se nářek lidu mění v živou lidovou scénu. Sotva se však strážníci vrátí, lid znovu prosí Borise, aby přijal panovnickou moc. Zpěvem slepých žebráků scéna končí.

2. obraz (korunovace):

Před Uspěnskou katedrálou na náměstí v moskevském Kremlu je velké shromáždění lidu. Koná se Boriseva korunovace. Za slavnostního vyzvánění kráčí průvod bojarů a duchovenstva. V slavnostním rouchu, se symboly carské moci, objevuje se car Boris Godunov. A znovu znějí zvony a znovu se rozléhá volání slávy Borisovi.

PRVNÍ DĚJSTVÍ

3. obraz:

Pimenova cela v Čudovském klášteře. Starý mnich — letopisec Pimen píše o událostech, jichž byl sám svědkem. Právě popisuje historii smrti nezletilého careviče Dimitrije, kterého dal zavraždit Boris Godunov. V jedné cele s Pimenem žije mladý mnich Grigorij, který se neočekávaně probouzí. Při rozhovoru s Pimenem oslní Grigorije myšlenka, aby utekl z kláštera, nazval se Dimitrijem a vystoupil proti Borisovi. Začíná svítat, je slyšet údery zvonů a vzdálený zpěv mnichů. Zatím co Pimen odchází na modlitby, Grigorij nepřestává myslit na svůj plán.

4. obraz:

Krčma na litevské hranici. Veselý zpěv krčmářky přeruší příchod tři uprchlých mnichů: Varlaama, Misaila a Grigorije. Krčmářka je uctí vínem. Podnapilý Varlaam zpívá píseň o dobytí Kazaně carem Hrozným. Potom on i Misail usinají. Grigorij se vyptává na cestu do Litvy. Od krčmářky se dovídá, že pohraniční hlídka musí na hranici všechny zadržet a prohlédnout, neboť kdosi prý uprchl z Moskvy. Vchází strážník, hledající podle carského rozkazu uprchlého mnicha Grišku Otrepěva. Grigorij, kterému se nepodařilo odvést od sebe podezření, prchá za všeobecného zmatku.

5. obraz:

Carova komnata v Kremlu. Boriseva dcera Xenie teskni po zemřelém ženichovi. Chůva se jí snaží rozptýlit. Vstupuje Boris — laskavě uklidňuje dceru a beseduje se synem, který zkoumá první mapu Ruska. Když však osamí, oddává se smutným úvahám: »Já velké získal moci a šestý rok již sám tu vládnou v míru. Však štěstí marně duše ždá si zmučená...« Strašný hlad postihl Rus — »jako divé zvíře se toulá lid, morem postižený, a národ obviňuje cara jako viníka všech běd. Na náměstích proklínají jméno Borisovo.« Obraz zavražděného careviče Dimitrije stále častěji pronásleduje zločinného cara. Přichází lstivý dvořan Vasilij Šujskij — hlava opozičních bojarů. Přináší hroznou zvěst: v Litvě se objevil Samozvanec, který přijal jméno zavražděného careviče Dimit-

rije a je uznáván polským králem i papežem. Boris zaklíná Šujského, aby řekl pravdu, zahynul-li v Ugliči skutečně carevič Dimitrij. A Šujskij, jako by se kochal carovými útrapami, popisuje strašnou ránu na carevičově šíji. Boris přerušuje Šujského. Děs v Borisově duši znovu propuká — car padá vysílen na kolena a prosí Boha: »Dej spásu duši zločinného cara...«!

DRUHÉ DĚJSTVÍ

6. obraz:

Park v polském zámku Mniškově. Velkomožný pán Mnišek pořádá ples. Ze zámku do parku přichází Grigorij, který přijal jméno careviče Dimitrije. Všechny jeho myšlenky jsou u Mariny. Samozvanec se ukrývá před hosty, vcházejícími za zvuků polonézy. Všichni hoří touhou, aby se co nejdříve dali na pochod proti Moskvě; musí jim v tom pomoci Marina, do níž se Lžidimitrij zamiloval. Po odchodu hostů dochází k dlouho očekávanému setkání zamilovaného Samozvance s Marinou. Její vypočítavá řeč a ničím neskrývaná touha po carské moci na chvíli odradí Samozvance. Ale Marina se ovládne a získává ho znovu ujištěním své něžné lásky.

TŘETÍ DĚJSTVÍ

7. obraz:

U chrámu Vasila Blaženého. Časné zimní ráno. Hladový lid se modlí před chrámem, z něhož má vyjít car. Mezi lidem se šíří zvěst, že se blíží Samozvanec. Vyběhne Jurodivý, obklopený chlapečci, kteří mu berou kopějku. Tu vychází z chrámu car. Lid ho prosí o chléb. Děťmi vysmívaný Jurodivý se obrací k Borisovi: »Rozkaž je zavraždit, jakos zavraždil malého careviče.« Car ho žádá, aby se za něho pomodlil. Jurodivý polekaně odpovídá: »To nejde modlit se, když je car Herodes!« Veřejně odsouzený, sklíčený Boris mlčky odchází. Náměstí postupně pustne. Jako svědomí národa zpívá Jurodivý tklivou píseň: »Tečte proudem slzy lítosti... lká, lká, ruský lid, lid hladový...«.

8. obraz:

Sněmovní síň v Kremlu. Zasedá bojarská Duma. Uvažuje, jakému trestu smrti propadne Samozvanec, bude-li chycen. Objevuje se Šujskij a škodolibě vypráví, jak car Boris blouzní v horečce a odhání od sebe příznak zavražděného careviče. Ve chvíli vyprávění příběhne Boris s křikem: »Pryč, pryč, dítě.« Ovládnut se, obrací se k bojarům o pomoc. Vchází Pimen v doprovodu Šujského a vypráví o zázračném uzdravení nemocného na carevičově hrobě. To dovršuje míru Borisova utrpení. Po odchodu bojarů zůstává car se svým synem Fjodorem. Jeho poslední vůlí je, aby Fjodor chránil carstvo a řídil se soudem národa. Car umírá za zpěvu mnichů a smutečního zvonu.

9. obraz:

Louka u města Kromy. Noc. Vzbouřivší se venkované přivádějí zajatého bojara a připomínají mu všechny křivdy. Blíží se skupina lidí, prchajících z poddanství Borise Godunova; v jejich středu jsou také Varlaam a Misail. Slova uprchlíků rozněčují hněv lidu a vlévají se v mohutný chór: »Již se síla zdvíhá z hlubin, naše síla nezdočná!...« Objeví se jezuité, Samozvancovi vyslanci, kteří zpívají latinsky slávu Lžidimitrijovi. Příchod cizinců probouzí hněv lidu, který svazuje jezuitu a chce nad ním vykonat soud. Vjíždí Samozvanec uprostřed vojska. Slibuje lidu milost a ochranu. Hned však rozkazuje osvobodit z pout zajatého bojara i jezuitu. Lid poznává, že byl oklamán. Nebe se osvětluje září požárů. Zlověstně vyzvánějí poplašné zvony. Tesklivě znějí slova Jurodivého o velkém utrpení ruského národa: »Tečte proudem, slzy lítosti, plač, duše má...« Lid mlčky naslouchá písni a pomalu se rozchází.